

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ԼԱԶԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

Քաղաքները համեմատաբար շատ սակաւաթիւ են այս հայկական և քրդական լեռնային երկրներում, որ այնչափ յաճախ ամայացած են աւարառու յափշտակութեամբ և մեծամեծ պատերազմական արշաւանքներով: Շատ անգամ էլ սոյն է վրայ հասնում այս բազմաչարչար աշխարհին: Երբ որ անձրևի պակասութիւնը կամ ուրիշ որ և է պատճառ դրկում է երկրագործներին սովորական հունձքից, այն ժամանակ մնում է նրանց միմիայն դաշտերի խոտն ուտել, հաց չինել ծառի կեղևներից և խոզկաղիններից, որովհետև ամենեւին փող չունին որ ցօրեն գնեն մերձաւոր նահանգներում, որոնցից անջատուած են դժուարանցանելի կածաններով: Այն թշուառները, որոնք սովամահ չեն լինում, դիմում են մերձակայ ցեղերի մօտ մուրացկանութեան: Այդպիսի ժամանակ ճանապարհորդն անցնում է գիւղերով, որոնք ամբողջովին լքուած են և ամայացած, և քաղաքներով, ուր փլատակները աւելի մեծ տեղ են բռնում, քան թէ շէն աները: Ժողովրդի մի մասը կէս—թափառական կեանք է վարում, անցնելով ձմերոցներից ամառնային արօտատեղերը: Չմերոցներում այս հովիւների կանգնեցրած թշուառ հիւղերը շատ շուտով միախառնւում են շրջապատի հողի հետ: Քուրդ հովուի ամառնային բնակարանը՝ վրանը, անհամեմատ աւելի փառաւոր տեսք ունի քան թէ ձմեռնային թշուառ խրճիթը: Աւ. թաղիքի կոնուսը, որ անջատուած է մարգագետնի կանաչ տարածութիւնից, կանգնած է 5-6 մէտր բարձրութեամբ և կապկապուած է ձարի երկայն չուաններով շրջանաձև գետինը խրուած ցցերին: Այն կողմը, որտեղից ամենահեռաւոր տեսարանն է բաց-

ուում լեռնային հորիզոնի վրայ, վրանի փեշերը բարձրացած են լինում մարդու կրկին հասակի բարձրութեամբ: Վրանը յեցուած է լինում շեղ հեծանների վրայ, որոնց սուր ծայրերի մօտ թաղիքը դրուագաձև ծալքեր է ստանում: Վրանի լայն բացուածքով երևում են ներսում աշխատողները, երբեմն կէս ծածկուած ստուերի մէջ, երբեմն ամբողջովին լուսաւորուած՝ ներքին մութ յատակի վրայ: Թէ հայերի և թէ քրդերի ձմեռնային բնակարանները կէս գեանափոր խրճիթներ են, տանիքը հողածածք, հազիւ որոշուող գետնից: Նոյն խոտերն են բուսնում թէ տանիքի և թէ շրջակայ գետնի վրայ, նոյն ծաղիկներն են բացուած այդ երկու տեղումն էլ գարնանը և ամառը: Եթէ չոր աթարի բուրգերը չերևէին կանգուն տների մօտ, կարելի էր գիւղի վրայով անցնել, առանց իմանալու թէ գիւղ կայ: Մի քանի քուրդ զօրեղ մեծաւորներ քարաշէն մեծ տներ ունին, մինչև անգամ մարմարոնեայ վառարաններով, բայց միշտ այնպէս բաժանուած շինութիւնը, որ տանտիրոջ աչքի տակը լինին ձիերը՝ նրա վառքն ու ուրախութիւնը: Մեծ գաջլիճը բաժանուած է լինում ախոռից կէս մարգաչափ պատով, որի վրայ հանգչում են տանիքը պահպանող սիւները 1):

Բաթումի և ճորոխի գէլտայից արեմուտք, ռուսաց նոր տիրած հողերից սկսած՝ ծովագնացը 150 քիլոմետր է անցնելու ծովեզերքի երկարութեամբ, մինչև որ հանդիպի քաղաքի կամ նշանաւոր գիւղաքաղաքի: Հին յուճական մի գաղութ, որ երբեմն կրում էր Ատտիկէի մայրաքաղաք Աթէնքի անունը — Ատինան՝ մի քանի ցրիւ ընկած տներ ունի և մօտն էլ պարիսպների աւերակներ, որին տալիս են էսքի — Տիրաբզոն կամ «Հին Տրաբիզոն» անունը: Աիզէն փոքրիկ նաւահանգիստ է, փոքրիկ ամրոցով, յաճախուած նարինջ, կաղին և «Տրաբիզոնի» մի տեսակ դիմացկուն գործուածք առնող վաճառականներով: Այս կտորը գործում են շրջակայքի լազ կանայքը: Օֆ և Սիւրմէնէն խրճիթների խմբեր են, որոնց առաջ կանգ են առնում վարքաներ (բարկաս):

1) Millingen, Wild Life among the Koords.

Տրաբիզոնը, յոյների Տրապէզոսը, Յամանլիների Տիրաբզոնը, Փոքր Ասիայի Հին քաղաքներից մէկն է: Կայ քսան և վեց դարից աւելի որ Աինոպից մի յոյն գաղութ եկաւ և հաստատուեց այս տեղում: Տրաբիզոնը Պոնտոսի մայրաքաղաքն էր, միջին դարում էլ կայսրութեան կեդրոնատեղի դարձաւ, երբ որ տասներեքերորդ դարի սկզբում Ալէքսիս Կոմնէնը հիմնեց Բիւզանդիոնից անջատուած իւր թագաւորութիւնը, որ երկու և կէս դարից աւելի կասեցրեց յաղթող մահմետականների ալիքը և որի փառքը այնչափ երկար ժամանակ ձիււորութեան (ասպետութեան) յիպասանութեանց մէջ փառաբանուեց: Արեւմուտքի բանաստեղծները սիրում էին կրկնել Տրաբիզոնի պերճահնչիւն անունը: Կոստանդնուպոլիսը ընկած էր արդէն, մինչդեռ Կոմնէնների կայսրութեան մայրաքաղաքը դեռ զիմանում էր: Իսկ երբ սա էլ ընկաւ՝ դարձաւ մի նահանգական քաղաք, պահպանելով սակայն բաւական կարեւորութիւն, իբրև Պարսկաստանի վաճառատեղին Սև ծովի վրայ: Այս քաղաքն է եղել մշտապէս Խրան գնացող վաճառականների և նրանց վաճառքի իջման նաւահանգիստը, ուր բերուել են նաև Պարսկաստանից Արեւմուտք ուղարկուած ապրանքները կարաւաններով: Քաղաքի նաւակայքը անկասկած շատ վատն է և անյաջող եղանակին նաւերը ստիպուած են գնալ աւելի արեւմուտք՝ մրգաստաններով շրջապատուած շնորհագեղ Պլատանայի առջև կանգնելու: Տրաբիզոնը երկրի ներսերը խոր մանող հովտի բերանում չէ, իսկ Գէկիրմանի ձորը (Չաղացաձոր), որ հարաւ — արեւմուտքում կտրատում է լեռների պատուարը, մեծ նիւթ չէ տալիս վաճառականութեան: Հարաւում՝ դէպի սարաւանդը բարձրացող ճանապարհը անցնում է դժուար մատչելի տեղերից, շատ անգամ խափանւում է ձիւնով, ենթակայ է ցուրտ հողմերին, սակայն այն է ամենակարճ և ամենազիւրին ուղին, որ կապում է Սև ծովը Ատրպատականի բարձրութեանց հետ՝ Բայազէտի լեռնանջրով և Երզրումի գաշտաւայրով, միանգամայն լինելով բուն պատմական ճանապարհ և Առաջաւոր Ասիայի՝ Ինտոսի և Եւքսինեան Պոնտոսի միջև՝ գլխաւոր անկիւնագիծը: Մեր օրերով՝ Տրաբիզոնն ու Երզրումը կապող դժուարակոխ շաւիղը փոխանակուեց 340 քիլոմետր

կառագնաց ճանապարհով, որի շեղութիւնը մի մետրի վրայ՝ ոչ մի տեղ 10 հարիւրամետրից աւելի չէ, և որտեղով կարող են անցնել նաև թնդանօդաձիգ սայլերը: Սակայն մի խոտորնակ ճանապարհ՝ Բաթումի և Փոթու նաւահանգիստներում սկսուող երկաթուղին, որ գնում է դէպի Բագու և հասնելու է, ուշ թէ շուտ, Պարսկաստան՝ Կասպիական ծովափով, արդէն սպառնում էր խլել Տրաբիզոնից սուրբառի մեծագոյն բաժինը: Ֆրանսիայից ուղարկուած գրեթէ բոլոր շաքարը, Անգլիայի գործածուածքներն ու թէյը Էրզրումի ուղին թողին Անգրկովկասի ճանապարհը բռնելու համար: Պարսկական արտահանութիւններն էլ նշանաւոր կերպով պակասել էին, գլխաւորապէս ապահովութեան պակասութեան և քրդական երկրով անցնող ճանապարհների վատ դրութեան պատճառով¹⁾: Սակայն ռուս կառավարութեան կողմից անգրկովկասեան տրամանցութեան (տրանզիտ) արգելելը իբրև հեռանք պիտի ունենայ Էրզրումի ճանապարհը նորից գործնէութեան վերակոչել: Տրաբիզոնի և Պարսկաստանի միջև բանող կարաւանները ունենում են երբեմն մինչև հազար հինգ հարիւր գրաստ:

Դեռ կանգուն է Տրաբիզոնի պարիսպների արապէզը (չորեքկողմեան սեղան), որից քաղաքն ստացաւ իւր անունը: Շատ անգամ վերանորոգուած առաջին պատուարների հետքը դեռ երևում է նախկին պարսպում, որի աշտարակները ծածկուել են բազելով: Սարաւանդի կատարին, երկու խորխորատի միջև, կանգնած է մի ամրոց, որ միանում է մերձակայ սարին՝ Բող-Թէփէ կամ «Գորշ բլուրին» մի քանի մետր լայնութեամբ պարանոցով: Գորշ բլուրը կազմուած է խոտաքարից (արախիտ) և հրաբխային մոխրից: Կոմնէնների պալատը, որի արեւմտեան պատը է միանգամայն և բերդինը, կանգնած է սրածայր բլրի վրայ՝ խոր և կանաչագեղ բլրի

1) Տրաբիզոնի տուր՝ առական շարժումը 1881-ին.
 Ներածութիւն. 43 329 555 Փր. որի 16 744 110 Պարսկաստանի համար.
 Երտածութիւն. 24 932 950 « » 3 797 390 Պարսկաստանից.
 Գումար. 68 262 505 Փրանկ 20 537 500 Պարսկ. համար տրանզիտ.
 (Querry, Bulletin consulaire francais, 1882).

գլխին, որտեղով անցնում է պատուարների օձապառայ գիծը: Ծովի կողմից ամբողջ իւնները վերջանում են մի աւերակ զղեակով, որի քանդակուած քարերը ալիքների տակ խուժ են դարձել, և ահա այս բոլորն է մօտաւորապէս ինչ որ մնում է Հին Տրապէզոսից: Թրքական քաղաքը շինուած է ամիրիթատրոնի ձևով բլուրի լանջքին և բարձրացնում է վեր իւր նկարէն տները, մինարէները, ծառատունկները, իսկ ներքեւում՝ ծովեզերքում՝ կանգնած են կայիքները (մակոյկ) և ծովափի մթերանոցները, որոնց սիւնազարդ ձեմեղիքները ծածկուած են ցանցերով և ուռկաններով: Պարսպից դուրս՝ մի բլրի կատարին, որն արևելքից իշխում է քաղաքին, գտնւում է նոր թաղը՝ Գեաւուր—Մէյդան կամ «Անհաւատների Հրապարակը», որտեղ բնակւում են հայերը, յոյները և եւրոպացի վաճառականները: Այս տեղումն են կանգ առնում երկրի ներսից եկող կարաւանները և այնպէս է պատահում որ հարիւրաւոր ուղտեր են խմբուած լինում մեծ հրապարակի վրայ: Փոստատար շոգենաւերը ամենայն օր այցելում են այս քաղաքը, որ հեռոջնէտէ փոխում է իւր կերպարանքը և ծովափի միւս նաւահանգիստների տեսքն է առնում: Լեւոսպական տարազով մարդիկ կամաց կամաց տիրում են մեծ փողոցներին, յետ մզելով նկարչական զգեստներ հագած տեղացիներին գէպի կողմնական փողոցները: Խառնիճաղանջ բնակչութեան մէջ պարսկական գաղութը բաւականին մեծ տեղ է բռնում և մատակարարում է քաղաքին գրեթէ բոլոր արուեստաւորները: Գերձակները հայեր են, իսկ Թուրքերը, ինչպէս իրենց տիրած բոլոր երկրներում, բացի աստիճանաւոր (պաշտօնեայ) լինելուց՝ զբաղուած են ամենատորին գործերով. քաղաքն են աւելում, բեռներ են կրում, որսում են խաճի ձուկը, անձրուկի (անշա, անշուա) մի տեսակը, որից մեծ քանակութեամբ ուտում է հիւսիսային Անատոլիայում: Քաղաքը կանաչ գօտով պարփակող պարտէզների մրգերը և մի քանի տեսակ կոպիտ խեցեղէն, ահա Տրաքիզոնի մնացած միւս բերքերը: Հորաւում՝ մի բարձր դարատափի վրայ՝ մի ահագին քարանձաւում, որ բացուած է Կոլատ-դաղի լանջքին, ամեն տարի ութտասը հազար յունագաւան ուխտաւոր այցելում են օգոստոս

ամսում Սումելասի Պանագիան կամ Միրիամանան, այն է՝ «Մայր Մարիամը»: Թուրք կանայքն անգամ գալիս են բազմութեամբ նրա օգնութիւնը խնդրելու ջերմախոտի և ամլութեան դէմ: Նա կարող է հեռացնել ամեն սրտուհաս, բայց մասնաւորապէս զօրաւոր է մորելսի դէմ: Պափլագոնիայից մինչև Կապադովկիա յայտնի է նա «Մորելսների Պանագիա» անուամբ¹⁾: Այս վանքն ունի հազարն կալուածքներ Սև ծովի հարաւային ափում, Տրաբիզոնի և Կոստանդնուպոլսի միջև:

Հին յունական քաղաքից արեւմուտք ուրիշ անուաններ յիշեցնում են թէ որչափ հելլենական ազդեցութիւնը գերակշռող էր Պոնտոսի ծովափում: Տիրէբոլի կամ Տարաբուլուսը է մին այն բազմաթիւ Տրիպոլիներից կամ «Եռաքաղաքներից», որոնց պարիսպների մէջ ապաստան էին գտնում եռացեղ բնակիչներ: Նա Տրաբիզոնից այն առաւելութիւնն ունի, որ գտնւում է Խառչուտ առատաջուր գետի բերանում, թէև այս գետը փակուած է նեղ ափամասների մէջ, այնպէս որ նրա ընթացքով բարձրանալու համար ճանապարհ չկայ: Իսկ Գիւմիշ-խանէտլ երկրի ներսերը թափանցող ուղին դեռ աւելի էլ լեռնային է և դժուարակիտ քան Տրաբիզոնինը: Աւելի հեռուն՝ ծովափում երևում է Կիրասուն փոքրիկ նաւահանգիստը, որ յունական գաղութ է, նախկին Կեռասոսը, կիկլոպեան պատերով: Այստեղից էր որ Լուկուլլոսը Հռոմ տարաւ առաջին կեռասենին: Ծառի նախկին անունը՝ հայերէն կեռաս, ապացոյց է, որ քաղաքը ծառիցն է առել իւր անունը²⁾: Տուրնըֆորի ճանապարհորդութեան ժամանակ Կիրէսունը շրջապատուած էր կեռասենու անտառներով, սակայն այս երկրից գլխաւոր արտածութիւնը կաղինն է: 1881-ին բնակիչները 3500 տակառաչափ կաղին ծախեցին մէկ և կէս միլիոն ֆրանկի, որի մի երրորդ մասը գնեցին ռուս փաճառականները, որ կրում են կաղինը առագաստաւոր նաւերով:

1) Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient.

2) Kiepert;—Carl Ritter, Asien, vol. XVIII.

Տրաքիզոնի և Երզրումի միջև գլխաւոր իջեանատեղին Բաբերդն է (Բայբերդ, Բայբուրտ), շինուած ճորտի աւազանում, նրա ար'ւելեան վերին ճիւղի վրայ, Կոպ-գաղի ստրում: Սա տնակների և փլատակների մի կոյտ է՝ նման թրքական Հայաստանի միւս քաղաքներին, բացի Երզրումից: Մի նշանաւոր բերդ՝ Ալլուկներից շինուած՝ իշխում է քաղաքին: Աւելի նշանաւոր է մերձակայ մի ուրիշ բերդ՝ «Գէնիզ-կալէ» կամ «Ջենովացիների ամրոցը», շինուած հին ժամանակ իտալացի վաճառականներից՝ Մարաստանի ճանապարհի վրայ¹⁾: Բաբերդի շրջակայքի արծաթի հանքերը այլ ևս չեն մշակուած, ինչպէս և Գիւմիշ-խանէի կամ «Արծաթի տան» հանքերը, որ գտնուում են աւելի արեւմաքում՝ Խարշուրտի վերին աւազանում, մի գահալէժ բլրի վրայ, շրջապատուած հատաքարի (գրանիտ) կրկէսից: Գեռ այս գարի կիսում՝ այս արծաթաբեր շերտերը Օսմանեան կայսրութեան ամենից արգիւնաւորն էին, բայց մատամբ ջրի տակովն եղան²⁾: Գիւմիշ-խանէն ամենալա հանքային դպրոցն էր և Կոստանդնուպոլսի ճարտարապետները այստեղ էին գալիս իրենց արուեստը ուսումնասիրելու: Մի քսան քիլոմետրի չափ Բաբերդից հարաւ-արեւելք գտնուող սղնձի հանքերը, որոնց գլխաւոր հորը 400 մետրից աւելի խոր էր, զբաղեցնում էին 500 բանուոր³⁾: Ճորտի ամբողջ հովիտը լիքն է ամրոցների, եկեղեցիների, քաղաքների աւերակներով: Նախկին Սպերը (Խապիր) փլատակների մի շեղջ է: Թուրքերի ձեռքը մնացած հովտում ոչ մի քաղաք չկայ, իսկ ստորին հովտում, որին տիրեցին ռուսները, գտնուում է Արզուին բազմամարդ քաղաքը: Այս ամբողջ երկիրը կարելի էր փոխել մի ահագին սլաքալէզի, ինչպէս որ են Թորթում գետի կողմնական հովտի գիւղերը: Թորթում գիւղաքաղաքն է մատակարարում Երզրումին պտուղներ և բանջարեղէն: ⁴⁾ Այստեղից մօտ՝ լեռներով շրջապատուած մի բարձրա-

1) Wagner, արդէն յիշուած:

2) Hommaire de Hell, Voyage en Turquie et en Perse.

3) Hamilton, Researches in Asia Minor.

4) Deyrolle, Voyage dans le Lazistan et l'Arménie, Tour du Monde, 1-er Sem. 1876.

Լանդակի վրայ կանգնած է Լ. Է. Բ. Վ. անք (Ա. Լ. Գ.) եկեղեցին կամ վանքը, որ վրական արուեստի ամենանշանաւոր յիշատակարանն է: Գեո ձորոխին չխառնուած՝ գետի վերնակողմում Թորթումի հովիտը փակուած է մի վլուածքով, որից ջրերը յետ են խփել և մի լիճ կազմել 105 «կանգուն» խորութեամբ:

Էրզրումը պահպանել է մասամբ իւր նախկին նշանակութիւնը իբրև Թուրքիայի վերջին բերդաքաղաք ընդդէմ ռուսական արշաւանքների և իբրև կարաւանների հանդիպման կէտ Հայաստանի լեռներում: Այստեղ են հանդիպում միմեանց Տրաքիզանի, Բաթումի, Արևազի, Ղիարբէքի, Բաղդադի, Թէհրանի և Թիֆլիսի ճանապարհները: Տրամանցական (տրանզիտային) գլխաւոր վաճառականութիւնը՝ Ա. ծովի և Պարսկաստանի միջև, անդրկովկասեան երկաթուղու բացումով սրկասեց և ռուսական երկու արշաւանքների ժամանակ՝ 1829 ին և 1877 ին՝ ամենաճարտար և արուեստագէտ հայ բանուորները, մասնաւորապէս մետաղագործները, թողին քաղաքը յաղթողներին հետևելու համար: Զրկուած իւր վաճառականութեան և աշխատանքի մեծ մասից, վտանգուած նոր արշաւանքների և մօտալուս քաղաքական փոփոխութիւնների սպառնալիքից՝ Էրզրումը Թուրքական Ասիայի այն քաղաքն է, որ ամենից շատ վնասուեց և ուր աւերակները աւելի մեծ տարածութիւն են բռնած: Այդ քաղաքում բնակուելը վտանգաւոր է համարուած օտարականների համար, ձմեռնային խտութեան պատճառով, և ուր կարող է աշխատում է շուտով հեռանալ այդ տեղից, աւելի դուրեկան բնակատեղի ընտրելու համար: 1960 մետր ծովից բարձր, շինուած մի ճախճախուս և հովանազուրկ դաշտում՝ Էրզրումի փողոցները տարուայ կիսից աւելին խափանուում են ձիւնով, որ հողմը փոթորկելով կուտում է բնակութեանց շուրջը այնպէս որ դռնէ—դուռ յարաբերութիւնը պահպանելու համար մարդ ստիպուած է ամբողջ շաբաթներ թիով բանել: Արուարձանների քարաշէն կամ հողաշէն խրճիթների մէջ բնակուող թշուառները ծածկում են իրենց որջի միակ երգիկը, որ ցրտից չմեռնեն: Ճանապարհորդների մեծ մասը ամառը տեսնելով Էրզրումը չեն կարող երևակայել թէ որչափ տխուր է նրա տեսքը սառնամանիք-

ների ժամանակ: Նրանք հիանում են տեսնելով լեռների գեղեցիկ ամփիթատրոնը՝ ձիւնապատ հրաբուխների կանոնաւոր կոները, բլուրների ծաղկաւէտ կողերը և ստորտաի պարարտ արօտները, որտեղ գիրանում են կարաւանների գրաստները: Դաշտի հողը՝ որ կազմուած է Սիշիկի խառնարանից դուրս նետուած մոխիրներից՝ խառն գետային և լճային սիկահողի (ալիւիոն) հետ, չափազանց բերրի է, որով փոխարինւում է ձմեռնային կլիմայի ձախողութիւնը: Հունձքը սովորապէս շատ առատ է, այնպէս որ էրզրումի դաշտը պէտք է լինի լուսաւորութեան առաջաւոր կայան թափառական ժողովուրդների մէջ:

Այն բլուրը՝ որի վրայ կանգնած է դարերից ի վեր էրզրումի բերդը՝ բացայայտ ցոյց է տալիս թէ ինչ պատճառով այդ տեղն ընտրուեց իբրև ռազմագիտական կեդրոն: Նախկին հայկական Արզն (Արծն) քաղաքը, ուր դիմում էին կարաւանները իրենց ասրանքները փոխանակելու համար, գտնւում էր աւելի դէպի արևելք: Թէոգոսի ամրոցը կամ Թէոգոսիոպոլիսը, որ շինուեց հինգերորդ դարի սկզբում նախկին կարնոյ քաղաքի տեղը, նոյնպէս կոչուեց Արզն, բայց «Հնումէացիների» այն է՝ բիւզանդական յոյների Արզն, որ է՝ Արզն-էր-Ռում (15): Քիչ քաղաքներ այնչափ անգամ պաշարուել և առնուել են որչափ էրզրումը: Երբեմն բիւզանդացիների բերդաքաղաք, երբեմն պարսիկ Սասանեանների, Արաբների, Մոնղոլների, Թուրքերի, Ռուսների ձեռքում, առնուեց և վերառնուեց նա բոլոր ազգերից, որոնք ընդհարուեցին Առաջաւոր Ասիայի այս բարձրաւանդակում: Ամենքին պատկանեց այս քաղաքը, բացի այն ազգից, որի հողի վրայ է գտնւում: Մինչև անգամ ռուսների առաջին արշաւանքից առաջ՝ էրզրումի հայերը կրում էին ամենագառն անարգանք Սամանցիներից: Այժմն նրանք միայն, որոնք վայելում են ռուսական հիւպատոսի հովանաւորութիւնը կարող են անպատիժ կերպով հակառակել թուրքին, սակայն առանց կարողանալու ակնկալել ուրիշ վիճակ, բացի տէրը փոխելուց: Պատերազմների փոփոխումներին նայած այս քաղաքի բնակչութիւնն էլ տարօրինակ կերպով փոփոխուել է. 1829 պաշարումից առաջ, ասում են, էրզրումը 130000 բնակիչ է ունեցել, յաջորդ տարին

այդ թիւն իջաւ 15000 հոգու. շներն են եղել շատ անգամ ամայի թաղերում կենդանի շունչ: Քաղաքը չունի այլ ևս նշանաւոր յիշատակարաններ, բացի նկարչական, գորշագոյն խանձաքարեայ (բազալտ) միջնաբերդից և «Երկու Մինարէ» մզկիթից՝ որի տանիքը ծածկուած է կիտուածանկար (մինայ) յախճապակով, պարսկական ոճի համեմատ: Տեղական արհեստներն են միմիայն կաթսայագործութիւն և կաշեգործութիւն, իսկ զինագործութիւնը, որ երբեմն մեծ նշանակութիւն ունէր՝ այժմն զբաղեցնում է բանուորների մի փոքրիկ թիւ: Հանքերը այլ ևս չեն մշակուում, թէև այս երկիրն է ըստ աւանդութեանց երկաթագործների հայրենիքը, այստեղ էին ապրում Տիբարենացիք և Խալիբները, որոնք գիտէին երկաթից և արոյրից (բռնոց) զէնքեր և գործիքներ պատրաստել, մինչդեռ հարևան ցեղերը դեռ ևս քարի գործիքներով էին բաւականանում¹⁾:

Երզրումից դէպի արևմուտք ճանապարհը իջնում է՝ հետևելով վերին Եփրատի կամ Սև ջրի ափին՝ և հասնում է շուտով Իլիճա ջերմուկը, որ Հայաստանում ամենից շատ յաճախուածն է: Յետոյ կտրում է բազմաթիւ և բազմամարդ հովիտներ, մտնելով երբեմնակի նեղ կրճերի մէջ, բայց հասնում է քաղաքի միմիայն մօտ 200 քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ՝ մի պողաբեր դաշտում, ուր հոսում են Եփրատի օժանդակ բազմաթիւ վտակները: Երզնջան կամ Երզնկան (Երիզա) մի հինաւուրց քաղաք է: Քրիստոսի թուականից առաջ Երէզը (Երիզա) համբաւաւոր էր Հայաստանում իբրև Անահիտ զիցուհու սրբաւայր, որին Հելլէները շփոթում էին Արտեմիսի հետ, որն և դարձաւ Հռոմէացիների Գիանան, և, վերջապէս, քրիստոնեաների Պանագիան: Անահիտի նախկին տաճարը փոխարկուեց եկեղեցու՝ յանուն Կուսին: Երզրումից առաջ Երզնկան էր այս Հայք նահանգի (Բարձր Հայք) գլխաւոր քաղաքը: Հայքից առան Հայկեանները կամ Հայերը իրենց անունը: Երզնկայի շրջակայքի վերին հովիտներում գտնուում են մի քանի «սրբազան լեռներ», որոնք չափազանց յարգուած են: Երբ որ Մարկո Պոլոն այցելեց

1) Carl Ritter, Asien, vol. X; — François Lenormant, Les Premières Civilisations.

Երզնկան, սա մի մեծ քաղաք էր, ուր գործւում էին աշխարհի ամենալաւ «bougueran» հաւանականաբար՝ ամենալաւ մուսլիմը: Այդ տեղ էին նաև «աշխարհի ամենալաւ ջերմկային բաղանիքները»: Այդ ջերմուկները չկան այժմ, բայց կարող է պատահել որ երկրաշարժը տեղափոխած լինի նրանց, մանաւանդ որ այս երկիրը շատ է վնասուել շարժերից: 1667-ին մի ցնցում շրջեց քաղաքը՝ կուլ տալով բնակիչների կէսը: Երզնկան գտնուելով 1366 մետր բարձրութեան վրայ Ծ. մ. վայելում է անհամեմատ լաւ կլիմայ քան Երզրումիներ և իւր հարուստ դաշտերը բարեխառն գօտու մշակութիւն ունին: Մրգաստաններ, այգիներ, սեխաստաններ շրջապատում են քաղաքը:

Երզնկայից ներքև ժայռերը մօտենում են գետի հունին և Եփրատը մտնում է նեղուցի մէջ, այնպէս որ ճանապարհը չէ կարող գետին հետևել: Նեղուցի պատերը գրեթէ ուղղահայեաց են և երեքհարիւրից մինչև հինգ հարիւր մետր բարձրութեամբ: Նեղուցի սկզբին՝ սարաւանդի կատարի և կողերի վրայ՝ գտնւում է հին կամախ քաղաքը, որ շրջապատուած է հաստաբետ պարիսպներով և սեպացած քարաժայռերով: Այս՝ մի ժամանակ յարձակումներից անառիկ քաղաքումն էր, որ հայ թագաւորները ներկայ թուականութեան սկզբին ունէին իրենց ամենագեղեցիկ տաճարները, արքունի գանձը, քաղաքական բանար և արքունի շիրիմները: Բլուրի ստորոտում թթենիների անտառները՝ ձգուած գետի երկարութեամբ՝ գրաւում են գարնանը բիւրաւոր սարեկներ (տարմ), որոնց գալուստը շատ անգամ ընդունւում է իրրև հրաշք: Կանաչ պարտէզների և լերկ ապառաժների հակադրութիւնը տալիս է կամախին տարօրինակ ազգու տեսք: Աւելի նշանաւոր է Էկին կամ Ակն, Աև ջուր—Եփրատի աջ ափին, աւելի ներքև այն խորանիստ հովտից, ուր Չալթաչայը թափւում է Եփրատի մէջ: Այս տեղ Եփրատը, որ մինչև այժմս հոսում էր դէպի արևմուտք և հարաւ—արևմուտք՝ կարծես թէ գնալու թափուելու լինէր Ալեքսանդրեակի ծոցը, փոխում է իւր ընթացքը և մի շարք աղեղնաձև պտոյտներով խուսափում է Հայաստանի լեռներից: Երբ մարդ հասնում է Ակնի վերևը՝ բարձրաւանդակի եզրը, որ իշխում է քաղաքին արևմուտքից,

և նայում է քաղաքին որ գտնւում է 1000 մետրից աւելի վհի խորքում, այնպէս է թւում թէ նա ամբողջապէս շինուած է հովտում: Բայց երբ մարդ իջնում է գետափը, ուր ձգուած է մի փայտեայ կամուրջ, այստեղից քաղաքն երևում է ամիփթատրոնի ձևով բարձրացած՝ բրգաձև, սրածայր ժայռերի շեղջերի մէջ: Բլրի ստորտը ծածկուած է բարդիներով և սօսիներով: Տարածուղէշ ընկուզենիններ, պարտէզներ՝ լի թթենիներով, որի պտուղն է մատակարարում բնակիչների սննդեան մի նշանաւոր մասը, բռնած են ամբողջին քարաժայռերի սպիտակ պատուարներին յեցուած աւերակների պատնէշները: Ակնը Մոլտկէի տեսլով «Ասիայում իւր տեսածների ամենահոյակապն և ամենագեղեցիկն է» և ծառայում է իբրև հանգստեան տեղի պաշտօնից յետ քաշուող բազմաթիւ հայերի համար, որոնք հարստացել են կոստանդնուպոլսում կամ դաշտային միւս քաղաքներում: Սեղանաւոր, վաճառական, բեռնակիր, բոլորն էլ այստեղ են քաշում իրենց լաւ թէ վատ ստացած հարստութիւնը վայելելու և հանգստանալու ծանր աշխատութիւնից յետոյ: Չալթաշայի օժանդակ հովտում նշանաւոր է Տիւրիկ կամ Տիւրիկի քաղաքը, որ կարծւում է թէ շինուած լինի այն տեղում, ուր գտնւում էր Նիկոպոլիսը կամ «Յաղթութեան քաղաքը», որ յիշեցնում է Պոմպէոսի ընդդէմ Միհրդատի տարած յաղթութիւնը ¹⁾: Խպիպը շատ տարածուած ցաւ է այս լեռնագաւառներում, մանաւանդ Ակնում:

Երզրումից արևելք Պարսկաստանի ճանապարհը անցնում է մի դիւրամատոյց լեռնանցքով (2090 մետր), որ հազիւ 125 մետրով աւելի բարձր է քաղաքից: Այս անցքը՝ Գէւէ-Բոյնուն, — «Ուլտանցքը» — երբեմն ամրացրած էր՝ Երզրումը ռուսների դէմ պաշտպանելու համար: Լեռնանցքի շեմը բաժանում է Եփրատի և Արաքսի աւազանները: Այս կողմիցն էլ մի ամրոց, որ այժմ անգոր է ռուսների դէմ, պաշտպանում էր անցքը: Այս ամրոցը՝ Հասան-կալէն կամ «Հասանի բերդը» այժմ խրճիթների մի փոքրիկ խումբ է մի բլրի

1) Von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei.

ստորոտում, իսկ բլրի գագաթին երևում են ամրոցի աւերակներ, որ միաձայն բայց սխալ աւանդութիւնը վերագրում է Չենուլացիներին¹⁾: Իտալացի վաճառականները իբրև թէ ամրոցներով պատած լինին Տրաքիզոնից Թաւրիզ գնացող կարաւանների ճանապարհը: Հասան-կալէի մօտ բղխում են ջերմուկներ, որ Հայաստանի ամենաշատ յաճախուածներէիցն են, Հայաստանի, որ այնչափ հարուստ է բարձր աստիճանի (տաք) հանքային ջրերով:

Հասան-կալէից ներքև՝ անդրկովկասեան սահմանի մօտ՝ ճանապարհը բաժանւում է. մի ճիւղը ուղղւում է հիւսիս-արևելք հեռեւելով Արաքսին մինչև Խորասան գիւղաքաղաքը, յետոյ բարձրանում է սարահարթը կարս բերդաքաղաքը հասնելու համար: Մինչդեռ միւս ճիւղը՝ Պարսկաստանի ճանապարհը՝ մնալով թրքական հողում՝ անցնում է գետից «Հովուի կամուրջով», որ աւանդութիւնը վերագրում է Դարեհ Վշտասպետին: Այստեղից էլ բազմաթիւ ոլորաններով բարձրանում է Դելի Բաբա կամ «Խելառ Հայր» լեռնանցքի շեմքը, որտեղից և իջնում է վերին Մուրադի կամ Արևելեան Եփրատի (Արածանու) հովիտը: Այս կողմերում ոչ մի քաղաք չկայ: Ալաշկերտը (Թուրակ կալէ)՝ երբեմն հայկական բնակչութեան կեդրոնաւայր՝ գրեթէ ամբողջովին ամայացաւ ուսաց առաջին արշաւանքից յետոյ և այժմ այնտեղ միայն աւերակներ են մնացել: Ուշ-քիլիսէն կամ «Երեք Խորանը» գտնւում է աւելի բարձրում՝ Եփրատի մի նեղուցում, և լոկ ուխտատեղի է, ուր դիմում են հայերը ամեն կողմից, մինչև անգամ Պարսկաստանի խորերից և Դոնի ափերից, համբուրելու սուրբ Յովհաննիսի կամ Յովհաննէս Մկրտչի մասունքները, որն ըստ աւանդութեան նահապետից նահատակ անցնելով հասել են մինչև Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքը (16): Դեռ աւելի բարձր է Դիաղինը, մի հնագրեան ամրոցի ոտքում շինուած, այն կէտում՝ ուր միանում են Արածանու առաջին աղբիւնները, բղխելով Ալա-գաղից: Դիաղինը այլ և ս քաղաք

1) Brant, Journal of the Geographical Society, 1836;—Carl Ritter, Asien, vol. X.

չէ, այլ մի աւերակ գիւղաքաղաք, ուր կանգ են առնում կարաւանները՝ պարսկական սահմանագլխին: Այստեղից մօտ էր գտնուում Զարեհաւան մեծ քաղաքը, որ կործանուեց պարսիկներից չորրորդ դարում և որն այն դարում ունեցած է եղել 80000 բնակիչ, որից 50000ը հրէայ:

Ուրմիա լճի և Եփրատի աւազանների ջրբաժան լեռնանցքից և Պարսկաստան տանող ճանապարհից գէպի հարաւ գտնուում է Բայազիդը, որ շինուած է մի ուրիշ անհետացած հայկական քաղաքի՝ Բագաւանի տեղը: Բագաւանը հիմնարկուած էր փրչական թուականի առաջին դարում: Այժմեան քաղաքը իւր անունը պարտական է Սուլթան Բայազիդ Ա-ին՝ իւր հիմնադրին, և Առաջաւոր Ասիայի ամենանկարչական աւերակների մի շեղջակոյտ է: Շինութիւնների ամբիթատրոնը ծածկում է խիստ դառիվայր լեռնակողերը, որոնցից բարձր՝ կրկին դարատափների վրայ՝ կանգնած են մի կիսաւեր պալատ և մի մզկիթ, վայելուչ ոճով շինուած մինարէտի: Պալատից վերև՝ նեղ քարափին գտնուում է պարսպաւոր միջնաբերդը: Աւելի բարձր՝ երևում է սպիտակ երակներով կարմիր մարմարիոնի քարաժայռը՝ հազարաւոր սուր առամներով, իսկ սրանից էլ վերև՝ բարձրանում է լեռան ձիւնապստ գագաթը: Բայազիդի պալատը, որ պարսիկ ճարտարապետի գործ է, մի ժամանակ ամենագեղեցիկն էր ամբողջ թուրքական տէրութեան մէջ²⁾: Սիւնազարդ սրահները, սիւնաշարը, պատերը ամբողջովին մերձակայ լեռան հարուստ կարմիր մարմարիոնիցն են: Քանդակները՝ որ բազմաթիւ են արաբանկարներից (արաբէսք) և տերեւների հիւսկէններից, հրաշալի կատարելութիւն ունին: Սակայն Բայազիդի պալատը և միւս շինութիւնները զարգարող ճարտարապետը, լինելով աւելի պարզ ճաշակի տէր քան թէ պարսիկ ճարտարապետների մեծամասնութիւնն է, չէ ծածկել դրուագներով բոլոր որմերը:

1) Moritz Wagner, Reise nach Persien und dem Lande der Kurden; Carl Ritter, Asien, vol. VIII.

2) Brant, Journal of the Geographical Society, 1836.

Մզկիթը այժմ զօրանոց է դարձած, մօտի շինութիւնները՝ ցնցուած երկրաշարժից՝ ճաքճաքուել են, քաղաքի մի մասը վայր է գլորուել և կործանուել, սակայն վայելչաշէն մինարէն պաշպանել է իւր չաւասարակշռութիւնը¹⁾: Մի ժամանակ Երևանի ջերմաստիճաններին ուղարկուած էին Բայազիդ, այնտեղի առողջարար օդով բժշկուելու²⁾:

Արևելեան Եփրատի վերին ընթացքը՝ Հասան-Կալէի և Ալաշկերտի միջև, այն երբեմն լճային աւազանի հարաւում և հարաւ—արևմուտքում՝ ուր միանում են Մուրագ-չայը և Բասէնի բարձրաւանդակներից եկած Շարխան-չայը, դեռ ևս ամբողջովին չէ հետախուզուած, թէ և բազմաթիւ ճանապարհորդներ անցել են այդտեղով: Այ մի կարաւանների մեծ ճանապարհ չէ գնում այդ գետային բարձր հովտի ուղղութեամբ և այդ տեղերի վայրագ քուրդ ցեղերը աւելի էլ վտանգաւոր են քան թէ ուրիշ տեղերինը, ուստի և մեծ բացեր կան այդ գաւառի մանրամասն քարտէզների վրայ: Միւս կողմից՝ շէնները և գիւղերը շատ հազուագիւտ են այս լեռնային երկրում, որի բնակչութիւնն էլ շատ նուազեց, երբ որ այնչափ հայեր կամաւորապէս սքսորուեցան իրենց հայրենիքից: Մելեզկերտ կամ Մանազկերտը որ գտնուում է Եփրատի հարաւային օժանդակ՝ մի «աղի գետի» (Տուզլա—սու) ափին, Արմէնիստանի մի մեծ մասին աղ է մատակարարում: Մուշը Արածանու ոռոգած վաշայութեան մայրաքաղաքն է և չէ շինուած գետի վրայ, այլ մի ընդարձակ կողմնական հովտում՝ կարմիր ժայռերի կրճի բերանում, որից վերև բարձրանում են լերն սարեր, վեց ամիս շարունակ ձիւնով ծածկուած: Մուշը գտնուելով Էրզրումից 500 մետր աւելի ցած՝ վայելում է աւելի մեզմ կլիմայ և սրողաոռ ծառեր են աճում նրա պարտէզներում, մինչև իսկ որթը սողոսկում է ժայռերի զառիվայրերում և ստորտոներում: Աւերա՛ միջնաբերդը մի ժամանակ աթուռանիստն էր այն Մամիկոնեանների, որոնք չենաստանից՝ այն է՝ Չինաստանից եկած իշխաններ էին սովորական թուականութեան առաջին դա-

1) Chantre;—Barry, Mission scientifique dans la haute Mésopotamie, le Kourdistan et le Caucase.

2) M. Wagner, յիշուած:

րերում և կառավարում էին այդ երկիրը¹⁾: Երկու հռչակաւոր հայ ծնուել են Մուշի գաւառում՝ Մեսրոպը, հայկական այբուբենի հնարողը և պատմաբան Մովսէս Խորենացին:

Մշի դաշտում ընդունելով մի օժանդակ Սե-ջուր, որ դուրս է ծորում լուսթեամբ դաշտավայրում բացուած մի «անյատակ» խառնարանից, Արածանին մտնում է մի նեղ կիրճ և ջրընկէցներ է կազմում: Ընկնող ջրի աղաղակը արձագանգ տալով ժայռերին՝ ջրվէժի ամենամօտ գիւղին տուել է Գուռգուռ կամ Կուռկուռ անունը: Գետը թէև արդէն շատ մեծացած, սակայն դեռ նաւարկելի է: Զարնուելով ժայռերին երկար պտոյաններ է կազմում, յետոյ վազում է արագահաս ընկէցիկներով խութերի միջից: Իւր ընթացքին շեղագնաց լեռները շատ տեղ հազիւ մի նեղ ճեղք են թողնում գետին, սեղմելով նրան ուղղահայեաց որմերի և զառիվայր ափամասերի մէջ, որոնք տեղ տեղ բարձրանում են հարիւրաւոր մետրերով: Ակրակի գիւղին մօտ Արածանու լայնութիւնը միմիայն «քսան քայլ» է²⁾: Կանոնաւոր հունով գետի կերպարանք է ստանում նա միմիայն Բալուից ներքև, բայց Մուլաթէի և Միւլբախի արած նաւարկութեան փորձերը՝ այս քաղաքից մինչև երկու Եփրատների խառնուրդը՝ անյաջող անցան: Գետի հոսանքը, որ Բալուի առաջ դեռ 868 մետր բարձրութեան վրայ է գտնւում, այնչափ զառիվայր է, որ փտանգաւոր է նաւակով ճանապարհորդելու փորձ անել: Զրկնորսները գործ են դնում **Կէլէ**, որ բարակ երկայն տախտակներ են՝ չուաններով կապկապուած և ամրացրած ոչխարի տիկերի վրայ: Վեց տիկը կարող է չորս մարդ կրել յորձանուտների և ջրագոյտների վրայով: Հիլէից բարձր՝ գետի վերջին կամուրջը Բալուինն է, որից վերև հարաւային դարատափում երևում են քաղաքի տները: Արանցից էլ բարձր մի նկարչական ամրոց է կանգնած, որ ըստ աւանդութեան շինուած է ոգիներից և որի մօտ մի քարաժայռի վրայ գտնւում է բևեռագիր արձանագրութիւն: Քաղաքը շրջա-

1) Saint—Martin, Mémoire sur l'Arménie.

2) Mühlbach, Karte von einem Theile des Euphrats bei Palou; Carl Ritter, Asien, vol. X.

պատուած է այգիներով, որ տալիս են Հայաստանի ամենալաւ գինին: Հարաւ-արեւելքում Սիւան-մագէնի նշանաւոր դարբնոցներն են գտնուում, հաստատուած մի երկաթով այնպիսի հարուստ երկրում, որ մինչև անգամ կարօտութիւն չկայ հանքեր փորել, որովհետև բլուրներն ու հովիտները ծածկուած են սև մետաղի խոշոր կտորներով, որ և բաւական կլինին ամբողջ դարեր գործարանի աշխատութեանցը¹⁾: Սիւան-Մագէնի մօտ գտնուում է Տիգրիս և Արածանի (Մուրադ) գետերի ջրբաժան շեմքը, հազիւ մի քիլոմետր հեռաւորութեամբ Արածանուց, որ խոր է ընկած իւր ժայռերի նեղուցի մէջ: Հիւսիսային գլխաւոր օժանդակն է Մըզուր-սուն, որի խառնուրդի մօտ բարձրանում է Թախաիկի հրային զանգուածը: Մագիկերտ թշուառ գիւղակի անուան մէջ Տայլորը կարծում է գտած լինել իրանական Հիւրմիդ-կերտ կամ «Ումիդի քաղաք» անունը: Արա խրճիթները խմբուած են մի մոխրային դաշտում՝ խանձարային սարաւանդի ստորոտում: Սարաւանդի իրոյ երբեմն կանգուն էր Հրոյ Սեղան, որ երևում էր շատ հեռուից: Արբազան շինութիւնների աւերակները համբուրւում են բարեպաշտութեամբ շրջակայքի հայերից և կըզըլբաշերից²⁾:

Եփրատի երկու ճիւղերի՝ Արածանու և Սև ջրի՝ խառնուրդից ներքև տեղացիների բերանում գետը դեռ պահում է Մուրադ անունը, որ տրուած է նրան, ինչպէս ասում են, այն բազմաթիւ ամրոցների պատճառով, որ Սուլթան Մուրադ Ա-ը կանգնեցրեց նրա եզերքների բլուրների վրայ: Ֆրատ կոչումը, որ նաև Սև ջրի անունն է, գործ է ածւում սովորաբար միացեալ Եփրատի համար, երբ սա արդէն դաշտավայրն է մտնում: Ոչ մի մեծ քաղաք չկայ գետախառնուրդի մօտ: Կապան-մագէնը գտնուում է խառնուրդից փոքր ինչ ստորև՝ գետի ձախ ասիւում և պարզ երևում է որ իւր ծագմամբ պարտական է արծաթաբեր արձնային հանքերին, որ գտնուում են շրջակայքի լեռներում և այլ ևս չեն

1) Von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei.

1) Taylor, Journal of the Geographical Society, 1868.

մշակուում, որովհետև լինելով Ժայռերի կրկէսի մէջ, ծառագուրկ, մինչև անգամ առանց մացառների, ոչ մի բնական յարմարութիւն չունին մշակութեան: Տեղ տեղ գետը սեղմող ափափաներն էլ թոյլ չեն տալիս ճանապարհներ շինելը: Իսկ կարաւանների ճանապարհը անցնում է աւելի բարձրից՝ բարձրաւանդակների վրայով և կողմնական հովիտներով, ուր և զեռեղուած են մեծ շէները իրենց ամրոցներով և մզկիթներով: Երկու Եփրատով սահմանաւորուած եռանկիւնի տարածութեան վրայ գլխաւոր քաղաքն է Նախկին Հերապոլիսը այժմ Չմշկածագ կամ «Չմշկիկի Հայրենիքը», որ երեք կողմից շրջապատուած է աւազաքարի Ժայռերով, ծակծակոտուած քարանձաւներով, որ երբեմն իբրև բնակարան են ծառայել: Արեւմտեան բարձրաւանդակների վրայ գտնուում է Արաբկիր կամ «Արաբական Յաղթութիւն» մեծ քաղաքը: Արաբկիր Մահմէտի հայրենակիցների լեզուով գործ է ածուում ամբողջ Անատոլիա (Թերակղզու համար¹): Արաբկիրը գտնուում է մի «հին քաղաքից» կամ Լսքի Նէհերից 3 բիլոմետր գէպի հարաւ մի գոգաւորութեան յատակում, որ շրջապատուած է սև խանձարարի քերձերով: Բնակիչների ճարտարութեամբ այդ խաւար վիհը գարձել է պարտէզներ: Հրահոսանքի ահագին պատուարները մեծամեծ ծառերի կանաչութեամբ են ծածկուած: Արաբկիրի պարտիզպաններից ոչ պակաս գործունեայ են այնտեղի ոստայնանկները, որոնք մինչև անգամ Անգլիայից մանած են բերել տալիս իրենց կտաւեղէնի գործուածքների համար: Այս Թերակղզային երկրում, որի սահմանն է հիւտիսից Մուրազը, իսկ արեւմուտքից և հարաւից այն մեծ արմուկը, որ կազմում է Եփրատը դուրս գալով տաւրոտական լեռներից, իշխում է խարբերգ ամուր քաղաքը, որի ափափայ բլուրը նայում է բարձրից պտղաբեր և լու մշակուած դաշտին, ուր աճում են բարեխառն գօտու ամեն տեսակ պտուղներ: Այս հարուստ դաշտի մէջտեղն է Մէզէրէ քաղաքը, որ կոչւում է նաև «Նոր Խարբերգ»: Ամերիկական քարոզիչների Խար-

1) Taylor, Journal of the Geographical Society, 1868; — L. Metchnikoff, ձեռագիր:

բերգում հիմնած «Հայկական կողմեր» Հայաստանի և Քրդիստանի երկրների հասարակաց կրթութեան ամենագլխաւոր հաստատութիւնն է: Իւրաքանչիւր տարի Արաբկիրի և Խարբերդի բարձր հողերից պանդուխտների ամբողջ խմբեր իջնում են բազմ որոնելու կոստանդնուպոլսում, Գիարբէքիրում, Գամասկոսում, Հալէպում, և ծովափնեայ ուրիշ քաղաքներում: Հալէպի գրեթէ բոլոր տների ծառաները Արաբկիրիցն են եկած:

Հայաստանի հարաւ-արեւելեան բարձրաւանդակութեանց ամենամեծ քաղաքը իւր անունը տուել է Վան ծովին: Վան քաղաքը ընդ ամենը 3 քիլոմետր հեռու է ավից և գտնւում է մի տափարակ դաշտում, որ հիւսիսից, արեւելքից և հարաւից շրջապատուած է բուսականութիւնից զուրկ կրային բարձրութիւններով: Մի առանձնացած քարաժայռ, անջրդի ինչպէս հրաբխային չեչաքարի զանգուած, ամբողջ իւր բարձրութեամբ կտրատուած փալուկի (faillie) շերտերով, ծակծակոտուած ծերպերով և քարանձաւներով, բարձրացնում է դարատափերի վրայ շարուած տներից վերև իւր սպիտակ և կարմիր, պատնիշաձև պատուարները, որ փայլում են արեգակի տակ կուրացուցիչ լուսով: Բուն քաղաքը դաշտի երեք կողմից պատած է լայն խրամով և կրկնակի ատամնաւոր և բուրգաշատ պարիսպներով: Բայց արտաքին քաղաքը այն է՝ Բաղլար կամ Այգեստանը՝ անհամեմատ աւելի մեծ է, շատ քիլոմետր տարածութեամբ: Այս բերրի հողից է ծննունդ առել այն ասացուածը թէ «Վանն այս աշխարհում, իսկ դրախտը միւսում»: Առուները սահում են այս դաշտում ամեն ուղղութեամբ և աճեցնում են պտղատու և զանազան տեսակ տարածուղէշ ծառերի և բարդիների մի հարուստ բուսականութիւն: Ամառը ներքին քաղաքի գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը տեղափոխւում է Այգեստանի թաղը, որի հրաշալիքները անծանօթ են մնում անցնող ճանապարհորդներին, որովհետև տները, ճանապարհը եզերող բարձր պատնէշները, ուռենիների շարքերը ծածկում են ճանապարհորդի աչքից ծաղիկների և կանաչի շեղները: Վանի խաղողների տուած գինին թեթեւ է և անուշահամ: Տեղական կանայք գործում են մի տեսակ պատառ այծի մազից, որն անթափանց

է ջրից և մեծ իրաւամբ գնահատուած է նոյն իսկ կոստանդնուպոլսում 1):

Պարսպաւոր քաղաքը շատ անգամ կոչուած է Շամիրանի կամ Շամիրամի անուանով, ինչպէս որ ուրիշ շատ տեղեր, գիւղեր, հովիտներ, լեռներ՝ թէ Քուրդիստանում և թէ Պարսկաստանում: Եւ իսկապէս՝ պատմութիւնը մեզ ստորեցնում է, որ վան կոչուելուց առաջ մի հայ թագաւորի անուամբ, որ իւր երկրորդ հիմնադիրն էր, այդ քաղաքը մասնաւորապէս անուանուած էր «Շամիրամի քաղաք» կամ Շամիրամակերտ: Հին պատմաբան Մովսէս Խորենացին, որ տեսաւ այն հոյակապ պալատները, որոնց հիմնարկութիւնը վերագրում էին հուչակաւոր իշխանուհուն, պատմում է որ Շամիրամ Ասորեստանից բերել տուեց 60 քարտաշներ և 42000 բանուոր և թէ այս որմնադիրների և արուեստագէտների բանակը ամբողջ հինգ տարի աշխատեց շինելու պալատը և այն պարտէզները, որ դարձան «աշխարհի հրաշալիքներից» մէկը: Այդտեղ հաստատեց Շամիրամ իւր ամառնային աթոռանիստը, լեռնային մաքուր օդ վայելելու համար: Այ մի հետք է մնացել ասորական շինուածքներից, բայց վանի քարաժայռը անհատնելի աղբիւր է հետախուզութեանց համար: Այդ քարացած խեցիների կրային ահագին զանգուածը, 600 մետր երկարութեամբ և ամենաբարձր կէտում՝ մօտ հարիւր մետր բարձրութեամբ, բաժանուած է երեք գլխաւոր հատուածի՝ իւրաքանչիւրն իւր առանձին սրահներով, սանդուխներով, գեանափոր գերեզմաններով և արձանագրութիւններով: Առաջին գիտնականը որ ընդօրինակեց այդ արձանագրութիւնները՝ Շուլցը, որն և փոքր ինչ յետոյ սպանուեց քրդերի երկրում, հարկագրուած էր տեղաւորուել մինարէի գլխին հեռագիտակով այդ գրութիւնները ուսումնասիրելու համար: Վէյրոլը հասաւ նրանց պարաններով և դատարկութեան վրայ կախած սանդուխներով և կարողացաւ արձանագրութեանց պատկերագրոշմը (estampage) վերցնել: Արձանագրութիւններից մէկը՝ Բիտուաունեան արձանագրութեանց նման

1) Millingen, յիշուած:

գրուած երեք լեզուով՝ գրեթէ միևնոյն բառերով պատմում է Պարսիցի որդի Քսերքսէսի մեծագործութիւնները: Բայց աւելի հին արձանագրութիւնները երկար ժամանակ անլուծելի մնացին, չնայելով զանազան բացատրութեանց փորձերին: Գիտարի և ուսուցչապետ Սէյսի համբերատար ջանքերի շնորհիւ այժմ արդէն ունինք ամբողջ մի շարք ընթերցուածների, որոնց *արձնիք* կամ հին հայկական լեզուով բնագրերը այլ ևս անվերծանելի չեն, և հետզհետէ յայտնուելու են մեզ մարմարիոնի վրայ գրոշմուած նախկին անցքերը: Վանի շրջակայքում ուրիշ ժայռեր էլ կան արձանագրութիւն կրող, որոնց մեծագոյն մասը դեռ կարօտ են վերծանողի: Վանի քարաժայռի ներքին գահլիճներից մինում կուպր է ծորում ¹⁾: Վանից հարաւ արևելքում՝ նորերս Շանարի և Բարրիի ձեռքով հեռախուզուեց մի ուրիշ ասորական բերդ՝ Թուիրակ—կալէն, որ մի սէգ շինութիւն է խանձաքար վէմերից՝ հիմքը դրած կրային ժայռի վրայ(17):

Երեք կարգ պատնէշներից և բրգերից կազմուած ամրութիւնների բարձրութիւնից բացուում է նայողի աչքի առաջ լեռների լայնածաւալ ամփիթատորոնը և լճի կապոյտ սփռոցը, որի մէջ անդրադառնում է Սիփանի սպիտակ կոնուսը: Միևս ամփին Ախլատ (Նլաթ) գիւղաքաղաքը փռուած է մի ծովախորշի եզերքին՝ այն իսկ տեղում, ուր Մշի և Նփրատի ճանապարհը վեր է բարձրանում գէպի Նազիկ լճի ջրերով բռնուած լեռնանցքը: Սա մի նախկին բազմամարդ քաղաքի նուազ մնացորդն է, որի աւերակները զրուած են պարտէզների մէջ, շրջապատուած աւազաքար ժայռերում փորուած գերեզմաններով: Վանից արևելք գտնուում է Արջակ (Երէբ) գիւղաքաղաքը, որի շրջակայքում թռչոտում են բիւրաւոր սուրբ համարուած ագռաւներ ²⁾: Գիւղաքաղաքը իշխում է Արջակ լճի հարաւային ամփին, իսկ աւելի հեռուն երեւում է երկու պետութեան սահմանագիծ լեռների շարքը, որոնց

1) Loftus, Turko-Persian Frontier.

2) Ernest Chantre, Mission scientifique dans l'Asie occidentale.

«Վիզ կտրուլ» լեռնանցքը շատ լաւ ծանօթ է աւազակ քրդերին: Այս լեռների իրանական վիշերի վրայ գտնուում է Կոստուր զինուորական պոստը, որ առաջ պատկանում էր Թուրքիային, իսկ այժմն Բերլինի դաշնագրով միացրած է Պարսկաստանին, իւր մօտ հազար քառակուսի քիլոմետր հողի տարածութեամբ(18): Վերջին թուրքապատկան հողերը, որ սկսւում է Բայազիդի սարերի հարաւային կողերից, Ապաղայի հիւսիսային դաշտն է, որի կանաչագեղ տափարակութիւնը գեղեցիկ գիմապատկեր է ձիւնապաա լեռների զառիվայրերին:

Վանից հարաւ-արեւմուտք երևում է Աղթամար լեռնոտ կղզին, որ հնումն եղել է թերակղզի, բայց լճի աստիճանաբար յորդութիւնը բաժանել է նրան ցամաքից, որից և այժմն 4 քիլոմետր հեռու է: Այդտեղ էին նստում երկար ժամանակ Հայոց թագաւորները (Արծրունիք), որոնց շինածն է կղզու մէջտեղում բարձրացող՝ տաներորդ դարի եկեղեցին, ամենագեղեցիկը, ամենահարուստը՝ ամբողջ թուրքական Հայաստանում: Այստեղի պատրիարքները յաւակնեցան ախոյեան դուրս գալ իրենց արժանապատուութեամբ Եջմիածնի պատրիարքներին: Վանից հարաւ՝ լճի օժանդակ հողիաններից մէկում գտնուում է մի ուրիշ հուշակաւոր մենաստան՝ Վարագը (Ետտի-քիլիսէ), «Եօթն խորան»: Հարուստ ընտանիքի որդի երիտասարդ հայերը դաստիարակուում են այստեղ մի գպրոցում, որ մրցում է Վանի վարժապետանոցի հետ և նրանման հիմնուած է Արեւմուտքի գիտնական հաստատութեանց կազմաւարով¹⁾(19): Այս հեռաւոր երկրներում ուսումը անհամեմատ աւելի է տարածուած քան թէ կարելի էր կարծել: Յաճախ եւրոպացի ճանապարհորդը ողջունւում է հայ գիւղացուց ֆրանսերէն լեզուով²⁾: Այս կողմի հայերը մեծ ճանապարհորդներ են. նրանցից հազարաւորներ այցելած են Բաղդադին, Հալէպին, Կոստանդնուպոլսին, Վիէնային, Պարիզին: Լճի հարաւային ափի գիւղերը իւրաքանչիւր տարի ուղարկում են հարիւրաւոր բեռնակիր Ստամ-

1) Deyrolle, Tour du Monde, 1876.

2) Fanshawe Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor.

բոլի ծովախուճքը և Սև ծովի ուրիշ քաղաքները: Քարտաշները, որ շատ ճարտար են իրենց արուեստում, իջնում են նմանապէս խմբերով իրենց բարձրաւանդակից: Բնական է որ լեռնացիները գրաւուին դէպի հարուստ դաշտերը, որ տարածւում են նրանց լեռների ստորստում և դէպի որը առաջնորդում են Եւրոսինեան Պոնտոսը, Տիգրիսը և Եփրատը (Ժափուոյ գետերի ընթացքը 1): 1837-ին վանի գաւառի թէ բանուոր և թէ վաճառական պանդուխտների թիւը հաշւում էին երեսուն հազարից աւելի, իսկ տարեկան վերադարձողների միջին թիւը՝ 3000 հոգի 2):

1) Carl Ritter, Asien, vol. X.

2) Թուրքական Հայաստանի և Պոնտոսի գլխաւոր քաղաքները, իրենց բնակիչների մտաւոր թուով.

ՏՐԱԲԻԶՈՆԻ ՎԻԼԱՅԷՏ:

Տրաբիզոն, ըստ Տոզերի	. . .	32000 բնակիչ
Պերասոնդ, ըստ դը Հելլի	. . .	4000 »
Տիրեբոլի, » » »	. . .	3000 »
Գիւմիշ-խանէ	. . .	3000 »
Պլատանա	. . .	2500 »
Ռիդէ	. . .	2500 »

ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԷՏ:

Վան } ըստ Տոզերի	. . .	30000 բնակիչ
Մուշ }	. . .	15000 »

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԷՏ:

Էրզրում, ըստ Տոզերի	. . .	20000 բնակիչ
Երզնկա, ըստ Բռանդի	. . .	15000 »
Բարերդ, ըստ Տոզերի	. . .	10000 »
Բայազիդ	. . .	2000 »

ԽԱՐԲԵՐԳԻ ՎԻԼԱՅԷՏ:

Նրաբկիր, ըստ Տայլորի	. . .	35000 բնակիչ
Խարբերդ, ըստ Տոզերի	. . .	25000 »
Տիվրիկ	. . .	10000 »
Ակն, ըստ Հ. դը Հելլի	. . .	8500 »
Բալու, ըստ Տոզերի	. . .	7500 »
Չմշկաճագ, ըստ Տայլորի	. . .	4000 »
Նրգանա (Նրզնի) ըստ Բռանդի	. . .	3500 »
Պապան—Մադէն, ըստ Բռանդի	. . .	2500 »

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ ԿԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1) Այս և սրա նման դատողութիւնները՝ որ տեղ տեղ հանդիպում են այս գրուածքում, պէտք է համարել Ելիզէի անձնական կարծիքները՝ որ իբրև ֆրանսիացի ազատ չէ նախապաշարումից՝ անգլիական արտաքին քաղաքականութեան վերաբերութեամբ:

2) Մասիսը իբրև բնական սահման իսկ—որ ունի մեծ յարմարութիւններ, բայց ազգագրական տեսակէտից բոլորովին անյարմար է քաղաքական սահմանագլուխ լինելու: Քանի որ բաժանում է մի և նոյն ցեղին պատկանող և մի և նոյն լեզուն խօսող արիւնակից ժողովուրդներ:

3) Այս նշանաւոր սարը մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Օ ա Ղ կ ի, Օ ա Ղ կ է ոյ, Օ ա Ղ կ ա ն ց կ ա մ Օ ա Ղ կ ա ւ է տ լ ե ա ո ն անուններով: Ալա-գաղը թարգմանութիւն է հայկական հին անուանակոչութեանը: Յատուկ անունների թարգմանութեան դէպքեր՝ հայերէնից թուրքերէն՝ շատ և շատ են Հայաստանում:

4) Վան լճի երբեմնակի աճելն ու նուազելը, մեր կարծիքով առանց որ և է տարակոյսի պէտք է պարբերական երևոյթ համարել, ուրեմն և կապուած հաստատուն կլիմայաբանական պատճառների հետ: Գժբաղգաբար ճիշտ հետազօտութիւնները պակասում են, որոնցով միայն հնարաւոր էր աճման և նուազման պարբերական շրջանի տեսականութիւնը որոշել: Մեր հին մատենագրութեան մէջ բաւական շատ յիշատակութիւններ կան այդ նշանաւոր երևոյթի վերաբերութեամբ, զանազան մտացածին, նախապաշարեալ մեկնութիւններով: Այդ տեղեկութիւնները մի տեղ հաւաքելը բաւական մեծ լոյս կարող էր սփռել սոյն խնդրի վերայ: Ինձ ծանօթ ամենահին յիշատակութիւնը Վան ծովի ջրերի աճման և նուազման վերաբերութեամբ Խորենացու առաջ բերածն է (Գ. 7), պատահած չորրորդ դարում Յ. Ք. Կաբճատեւ երաշտից յետոյ՝ ծովի ջրերը բարձրանում և ծածկում են մշակուած դաշտերը, մեծամեծ վնասներ տալով՝ մասնաւորապէս Աշտունեաց նահանգին: Տարիներ անցած ջրերը նորից իջնում են, յետ են քաշուած:— «Եւ պողարբերութիւն գաւառին ջրաւորացն դարձաւ յ ա Ղ տ ա Ղ տ ու կ ի եղեալ ի վերայ նոցա երկինք պղնձի ըստ գրոց, և ծով հակառակեալ (կամ ըստուրիչ ձեռագիր օրինակի՝ հ ա կ ա ո ա կ ե լ ե ա լ, այսինքն է՝ ամերից դուրս գալով) յինքն ընդունի զսահմանս անդաստանաց»: Տարիներ յետոյ ջրերն իջնում են. «գտեալ բժշկութիւն ինքեան և գ աւ ա ո ի ն»: Վերջին տարիներս կատարուած կլիմայաբանական լուրջ աշխատութիւնները աւելի ևս հաւանական են կացուցանում այս կարծիքը: Ալիմայի և նորահետ յարակից ջրերի պարբերական տատանումների մասին տե՛ս ի թիւս այլոց նաև 1891-ին Բերնում հրատարակուած ուսուցչապետ Բրիւկքների

մեծ աշխատութիւնը (Prof. Brückner: Klimaschwauungen seit 1700): Այս աշխատութիւնից երևում է, որ միջին թուով 35 տարուայ միջոցում խոնաւ և երաշտ տարիները յաջորդում են միմեանց: Լճերի մակերևոյթի տատանումները (ինչպէս նաև Պասպից ծովի) գետերի և սառցարանների աճելն ու նուազելը պէտք է ունենան մօտաւորապէս 25—40 տարուայ պարբերական շրջան: Այս հաշուով և թէ քառասուն թուականներին Վանի ջրերը իրենց աճման գագաթնակէտին էին հասած, նմանապէս և ութսուն թուի սկիզբները, ուրեմն այժմս նրանք գտնուելու են նուազման շրջանում: Յայտնի է որ Սևանն ու Աւրմիան էլ ենթարկուած են նման տատանումների:

5) Աւելի ճիշտ կլինէր ասել՝ Ախալքալակի բարձրաւանդակութեան:

6) Էլիզէն կատարելապէս սխալում է: Ոչ թէ ուսւ վարչութեան բրձախնդրութեան երկիւղն էր հայերին իրենց բնակավայրում հաստատ պահողը, այլ խմբովին գաղթականութեան մեծամեծ վնասները, որոնց փորձն արդէն առել էր տաճկահայ ժողովուրդը: Այս բանն էլ թերևս բաւական չլինէր մեծ հայ գաղթականութեան արգելադրութ լինելու, եթէ չլինէր աւելի մեծ շարժառիթ: Սան—Ստեֆանոյի 16 և Բերլինի 61-րդ յօդուածներն էին այն բարերար պատճառները, որոնք յոյս տալով այդ նահանգների քրիստոնեայ բնակիչներին մօտալուտ բարենորոգութեան, հաստատ պահեցին նրանց իրենց ծննդավայրում: Առանց այդ յօդուածների՝ ամենայն հաւանականութեամբ մեր տէրութեան սահմանակից տաճկահայ նահանգները բոլորովին դատարկուած կլինէին իրենց հայ բնակիչներից:

7) Վան Վեսկէսներ և հայ ծագումից, Ինչպէս հաւատացրին ինձ մի քանի Տրաբիզոնցիներ՝ հայ ծագումից Վեսկէսները մինչև այսօր էլ խնամութիւն չեն անում ո՛չ միայն ուրիշ ցեղի մուսուլմանների, այլ և յոյն Մեցցօ-մեցցօ-ների հետ: Արժէր Վեսկէսների մասին աւելի ճիշտ և մանրամասն տեղեկութիւն ունենալ:

8) Հայ ազգի թիւը մինչև այսօր էլ մի գիտնական առեղծուած է: Ըստ ոմանց բոլոր հայերի թիւը չէ անցնում 2/3 միլիոնից, բստ ուրիշների այդ թիւը պակաս չէ 5 միլիոնից: Էլիզէն արդէն չափազանց քչացնում է տաճկահայերի թիւը, դնելով 800 հազար: Ըստ իմ կարծեաց այժմեան Արևմտեան հայերի թիւը մօտաւորապէս հաւասար է Արևելեան հայերի թուին, ուղիղ կէս առ կէս: Արևմտեան ասելով պէտք է հասկանալ բոլոր տաճկահայերին, Եւրոպայում և Ամերիկայում ցրուած հայերի հետ, իսկ Արևելեան ասելով—ուսաստանայերին, պարսկահայերին և հնդկահայերին: Պոլսի հայոց պատրիարքարանը կարող էր տալ այս մասին թանկագին և մօտաւորապէս ճիշտ տեղեկութիւններ, եթէ կամենար: Աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ վերջին ժամանակներս արտասահմանեան լրագրութեան

մէջ հրատարակուած մի վիճակագրութիւն ամբողջ Թուրքիայի համար, որի մէջ տաճկահայերի թիւը նշանակուած է երկուսուկէս միլիոն: Ահա այդ հաշիւը.

Ամբողջ Թիւրքիա	22 1/2	միլիոն
Եւրոպ. Թուրքիա	4 1/2	»
Ափրիկէ	1	միլիոն
Ասիական Թուրքիա	17	.
Թուրք	8,950	000
Թուրքմէն	250	000
Յոյն	2,477	000
Քուցօ վլահ	250	000
Առնաւուտ	900	000
Բուլղար	350	000
Սերբ	50	000
Չերքէզ	550	000
Լազ	50	000
Չինկանէ	50	000
Արաբ	3,800	000
Տիւրքի (Դրուզ)	280	000
Մարոնի	312	000
Քոզաբ	30	000
Հրէայ	158	000
Սիրիացի	73	000
Կըղըլբաշ	335	000
Եզիզի	20	000
Քաղզէացի	233	000
Քիւրդ	850	000
Հայ	2,520	000

Համագումար 22,488000

Այս հաշուով Հայերը Օսմանցիների տէրութեան մէջ թուրքերից յետոյ առաջին բազմամարդ ազգն են: Չենք հաշոււմ արարներին, որովհետեւ նրանք բոլորովին անջատ են թէ թուրքերից և թէ հայերից, գտնուելով մեծ մասամբ Եփրատից հարաւ և Ափրիկէում: Հայերը և Յոյները միացած՝ ուշ թէ շուտ կարող են յոյս ունենալ հաւասարակշռել իրենց թուով Օսմանցիներին:

9) Քթի օղ գործածելու սովորութիւնը կար հին ժամանակ և հայերի մէջ: Այժմս էլ շատ հաւանական է որ այդ բարբարոսական սովորութիւնը գործածութեան մէջ լինի տաճկահայ նահանգների խուլ անկիւններում: Գոնէ մի օրինակ, մի հայ կին, որ մի ունեւում արծաթի օղ—խզմա ունէր, ես տեսել եմ 13-14 տարեկան հասակումս: Աւելորդ չեմ համարում այս բանին մի վկայութիւն բերել և մեր հին մատենագրութիւնից: 16-րդ դարում Սիմէօն Ապարանցին նկարագրելով Մեծօփայ վանքի աւերումը նմանեցնում է նրան մի նորահարս թագուհու, գործ դնելով իւր գեղեցկագիտական բոլոր արուեստը.

«Առ քեզ են բանքս սրտատրոփ,
Ո՛վ հրաշալի սուրբըդ Մեծօփ . . .
Գըլխոյ անմահ փեսային զոյդ,
Գըրկախառնեալ յանխտն անջոկ . . .
Զըմըռսալից հանդերձ մարմնոյդ,
Քըրքըմացան խոյրըն զըլխոյդ,
Իսկ ի տըտուն ոտացդ ծածկոյթ,
Ընդելուզեալ բոլոր զգեստոյդ
Շարս մարգարտաց զարդ ունելոյդ
Եւ վարսակալ մաքուր գեղոյդ,
Նիւթ կոնքուլաց՝ ներկ ծիրանոյդ,
Հիր և կարմիր՝ գոյն անկողնոյդ,
Ժանիք փրղաց՝ կազմ աթուոյդ,
Ոսկեպաղպաջ տեղ թագուհոյդ,
Գորշապանկ () քում լըսելոյդ,
Քառամանեակ յըղկեալ ուտոյդ,
Ա ն ու ը ա զ ն ի ւ հ ո տ ո տ ե լ ո յ դ ,
Ապարանջան ի ձեռն աջոյդ . . .»

(Ս. Ապարանցի, Ախպասանութիւն, 1870, Ազղարշապատ, եր. 142—144),

Մեր նախնիք, ինչպէս և այժմեան քուրդ ցեղերը, չէին բաւականանում այսչափով միայն իրենց աղջիկներին և կիներին գեղեցկացնելու համար, այլ քթի օղի հետ միասին պինչի մէջ բացուած ծակում խրում էին և անուշահոտութիւնների, շատ անգամ՝ մետաղի: Երեսի զանազան մասերում, ճակատի, կզակի, թշերի վրայ արուեստական խալեր էին շինում՝ ասեղի ծայրով և սև ներկով, ճիշտ այնպէս, ինչպէս այժմս Երուսաղէմի

1) Գուշապահանկ, տկանջի զարդ, օղամանեակ:

ուխտաւորները իրենց մարմնի զանազան մասերի վրայ «հաջ» են խփել տալիս «հաջի» դառնալու համար:

10) Բիրլիական ընկերութիւնը ունի հրատարակած քրդերէն Աւետարան թէ արաբական և թէ հայկական տառերով: Այս վերջինները անհամեմատ աւելի յարմար են քրդական բարբառները գրի անցնելու համար: Կան հայերէն տառերով և մի քանի ուրիշ կրօնական տետրակներ: Ոչ մի ազգայնչափ յարմարութիւններ չունի քրդերի մէջ լուսաւորութիւն և քրիստոնէութիւն տարածելու, որչափ հայերը, եթէ միայն քրդարնակ դաւառների քաղաքական պայմանները քիչ թէ շատ բարեփոխուէին:

11) Վերջին ուսում-թուրքական պատերազմից յետոյ թուրք կառավարութեան քաղաքականութիւնը բոլորովին փոխուեց քրդերի վերաբերութեամբ: Այժմ թուրք կառավարութիւնն ինքն է զէնք տալիս քրդերին և պատիժների մասին այլ ևս ոչինչ չէ լսում:

12) Եզիդների մի փոքրիկ զաղութ կայ և Ապարանում, Արագածի վրայ: Մի աւելի մեծ զաղութ՝ գիւղերի ամբողջ մի խումբ՝ կայ Սինակ լեռներում թուրք — ուսական սահմանի վրայ:

13) «Եզիդի» կոչումը զանազան տեսակ մեկնութիւններ է ստացել, որոնցից և ո՛չ մէկը հաստատուն հիմունք չունի, նամանաւանդ Էլիզէի առաջ բերածը: Վերջերս առաջարկեցին և հետեւեալ բացատրութիւնը, իբր թէ եզրդի նշանակելիս լինի Եզգ քաղաքի (Պարսկաստանում) բնակիչ — Եզդում մինչև այսօր էլ կան արևապաշտ ֆարսեր, — բայց այս բացատրութիւնն էլ չափազանց տարակուսելի է և ո՛չ մի պատմական հիմունք չունի: Այսչափը միայն անտարակուսելի է ըստ մեզ, որ եզրդիութիւնը շատ հին է և հին մազդեզական կրօնի ազանդներից մէկն է, ինչպէս այդ կտեսնենք հետեւեալ ծանօթութեան մէջ:

14) Մէլէք — թաուղի կամ Սիրամարգի պաշտամունքը, ինչպէս երևում է, եզիդիների ազանդի վաղեմի և բնորոշ յատկանիշներից մէկն է եղել: Այդ մասին միակ և ամենահետաքրքրական տեղեկութիւնը, որ կարելի է գտնել բոլոր արևելեան հին ազգերի պահպանուած գրաւոր յիշատակարանների մէջ հասցրել է մեզ նշանաւոր Եզնիկ Աողբացին, մեր հինգերորդ դարի ամենափայլուն գրողներից մէկը, իւր Եղծ Ազանդոց գրքում: Բանից դուրս է գալիս, որ Մազդեզականութեան մի ազանդ, որ այն ժամանակն էլ ինչպէս և այսօր, կոչւում էր զիւրապաշտների քէշ կամ «ազանդ», Լոյս ստեղծելու առաջին միտքը և Սիրամարգի ստեղծումը վերագրում էր ո՛չ թէ բարի Աստրծուն՝ Որմըզդին, այլ Արհմին — չար աստրծուն: Որմիզդն ըստեղծել էր բոլոր բարի և գեղեցիկ արարածները, բայց լոյս չկար: Արհմնը ծաղրում էր Որմըզդին իւր արբանեակների մօտ և ասում էր՝ թէ ինչ օգուտ Որմըզդին, որ գեղեցիկ արարածները ստեղծեց, և բոլորը խա-

ւարումն են, ու լոյս չիմացաւ ստեղծել: Մահմի դէը այս լսելով իսկոյն լուրն հասցնում է Որմիզդին: Այսպիսով Արհմն է լինում լոյսի սկզբնապատճառը, առաջին գաղափար տուողը: Մի ուրիշ անգամ Արհմը Որմիզդին ճաշի է կանչում: Որմիզդը չէ կամենում ճաշ ուտել, մինչև որ իւր և Արմնի որդիքը կուռին: Արհմնի որդին յաղթում է Որմիզդի որդուն: Վէճ է բարձրանում և դատաւոր են որոնում դատ անելու համար: Այն ժամանակ Արհմը և Որմիզդը միասին ստեղծում են արեգակը իբրև դատաւոր: Այսպիսով Արհմը գառնում է արարչակից լոյսի: Մի այլ անգամ Արհմը ուզում է ցոյց տալ որ ինքը բարի չէ գործում ո՛չ այն պատճառով որ չէ կարողանում, այլ որ չէ կամենում: Եւ իբրև ապացոյց՝ որ կարող է եթէ ուզենայ բարի և գեղեցիկ բան անել՝ ստեղծում է ամենագեղեցիկ արարածը—սիրամարգը:

Այսպիսով Արհմնի պաշտամունքը կապուած էր անբաժան կերպով լոյսի, Արեգակի և Սիրամարգի պաշտաման հետ: Այս նոյն գլխաւոր հիմունքները մինչև այսօր էլ պահպանուած են եզրիդներէ կրօնքի մէջ: Եզնիկի վրէպալութեամբ հինգերորդ դարում, ինչպէս և այժմս, դիւապաշտների քէշը չունէր ոչ մի կրօնական գիրք, այլ աւանդում էր իւր հաւատալիքները բերանացի: Այս աղանդի վերաբերութեամբ ենք համարում մենք ասուած Եզնիկի հետևեալ խօսքերը. «Եւ քանզի ընդ գրո՞վ ք չե ն կրօնք ն երբեմն զայն ասեն, և այնու խաբեն, և երբեմն զայս, և սովին պատրեն զտխմարս:» (տե՛ս Եզնիկի կողբացի, գիրք երկրորդ, Ը—Թ):

15) Կարնոյ—քաղաքի շինութիւնը Ե-դ դարում շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրում է Խորենացին իբրև ժամանակակից: Այդ ժամանակ շինուեցան և ջերմուկների (Ելիճս) վրայ վիմատաշ քարերով լոգարաններ (Խոր. գ. 59): Ընթերցողին խորհուրդ տալով նորից աչքից անցնել Խորենացու այդ ճշգրիտ և յաջող նկարագրութիւնը՝ մենք առաջ կբերենք մի ուրիշ անտիպ աղբիւրից մի այլ հետաքրքրական նկարագրութիւն այդ քաղաքի շինութեան կամ վերաշինութեան, կատարուած հաւանականաբար Ժ-դ դարում: Անատոլ զօրավարի ձեռքով կանգնեցրած աշտարակները, որ Ե-դ դարում ի պատիւ կայսեր կոչուում էին «Թէոդոս» և «Աւգոստինոն», այս նկարագրութեան մէջ կոչուում են «Խոսրովային»: անշուշտ ի պատիւ ամիրապետի, Ըստ այդ զրոյցի քաղաքի շինողն է Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփան, որ անուան շփոթութիւն պէտք է համարել: Այդ շինող Դաւիթը թերևս Ժ-դ դարի Դաւիթ Պիւրապաղատն է, ժամանակակից Իրն Խոսրով Ամիրապետի: Այս զրոյցը մեր կարծիքով ժողովրդական վէպի հերոս Սասունցի Դաւիթ քաղաք շինելու աւանդութեան պատմական հիմքն է: Այսպիսի անուան շփոթութիւն կամ միաձուլումն կայ և Սուրբ Սարգսի ու Կաղզուանցի Սարգսի պատմական զրոյցների

մէջ որոնց մասին առիթ կունենանք ուրիշ տեղում խօսելու: Ահա մեր
 ակնարկած նկարագրութիւնը . . . Իսկ թագաւորն խորհուրդ ի մէջ
 առեալ կամեցաւ շինել քաղաքս երկուս: և զնոսա 1) կացուցանել վերա-
 կացու շինուածոյ քաղաքին: զի տեսանէր զնոսա յոյժ իմաստունս և
 հանճարեղս: Եւ առաքեաց զնոսա ի Հայք շինել զՎարնոյ քաղաք: և
 յիւրոց պաշտօնէիցն՝ ի կողմն Հայոց աշխարհին՝ յԱմիթ, զոր էր շինեալ
 զնա հօրն Աբգարու թագաւորին Հայոց: Իսկ Դաւիթ և Մովսէս որպէս
 զարս քաջս անդադար սկիզբն արարին շինել զքաղաքն Վարնոյ: Եւ հրա-
 ման թագաւորին սպառնայր և խրատ նոցա զօրանայր: և ահաւոր շինուա-
 ծով երթայր քաղաքն և զօրանայր: Եւ կանգնեցին բուրգն խոսրովային և
 անահ ի մեքենայից: Եւ պարիսպս երիս ի վերայ միոյ հիման, քերեալ
 և պեղեալ զհող երից պարսպին, զոր ի միջին և եթ կայր: Պեղել հրամայեցին
 մինչև ի պորտ քաղաքին և վէմն անտաշս խորագոյնս կրով զերեսս ան-
 դընդոց փակեցին: Եւ ի վերայ միոյ հիման կանգնեցին երիս պարիսպս,
 և ի ներքս ի կողմ քաղաքին աստիճանս երկերիւրս մի առ միով յետս
 յետս: զի մի գայթակղեսցի պարիսպն ի փորողացն: Նոյնպէս և ի դրուց
 կուսէ պարսպին աստիճանս երկերիւր մի առ միով յետս յետս: զի ան-
 ահ լիցի ի փորողաց թշնամեաց քաղաքին: Եւ այլ հնարս հնարեցան: զի
 թէ գուցէ գայցեն թշնամիք և նեղեսցեն զքաղաքն՝ և մուտ և ել ոչ
 տան առնել: Արարին ներքնափոր ի մէջ քաղաքին: Արարին հնարս փորել
 ներքոյ գետնոյ խորագոյն, և գնացեալ ի մէջ դաշտին ճաշոյ միոյ գնաց
 ճանապարհ՝ ի տեղին ուր ժողով ջրոցն է և շամբ յոյժ, զի եթէ նեղես-
 ցի քաղաքն՝ կարող են բերել անասնոց խոտ և այրելոյ եղէգն: և թշնա-
 միքն զայս ոչ կարացեն իմանալ: Եւ ի միւս կողմն քաղաքին նոյնպէս
 գետնափոր՝ փակած մեծամեծ վիմօք մինչև ի լեռան, որ կոչի Այծու-
 պրտկունք: Եթէ կարիք հասանիցեն հեծելոյ՝ կարող են բերել ձիօք և
 հեծելօք մտանել ի քաղաքն: առանց գիտելոյ թշնամեացն: Եւ վասն ջրո-
 ցլն կարի գեղեցիկ է և վայելուչ: զի ոչ որ է ի քաղաքին, ոչ
 հարուստ և ոչ աղքատ: որ ոչ ունի ջուրս անոյշս բերեալ զերեսօք
 անդընդոց: Ապարանք և աշտարակք գեղեցկաշէնս և սրբագործս: փո-
 ղոցք և հրապարակք: սպանդանոցք և վաճառանոցք սրբատեսիլս: Եկե-
 ղեցիք հրաշալիք տեսողացն և դրունք քաղաքին բարձրասեմս և լայնա-
 նիստ: և կատարեալ պարսպաւ վայելուչս: և բուրգքն ամենայն խոսրովա-
 յինք: Եւ պարապեալ յամենայն գործոյ քաղաքին՝ խաղացին գնացին
 (Դաւիթ և Մովսէս) յաշխարհն յունաց՝ առ թագաւորն Թէոդոս: Եւ
 լուեալ վասն քաղաքին, առաւել քան զառաջինն մեծարէր զնոսա: . . .
 (Այս հատուածն հանեցինք Սրբոց վարդապետացն հայոց Մովսէսի և
 Դաւիթի հարցմունք ընդ երկարնակ չարափառսն: յայտնի գրուածքից, որի

1) Դաւիթ Անյաղթին եւ Մովսէս Խորենացուն:

չատ օրինակներ կան այլ և այլ մատենագարաններում: Գա Եակք գրքի թարգմանութիւնն է պատմական յաւելուածներով և զըոյցներով յերիւրուած: Թարգմանութեան նշանաւոր յիշատակարանն է. «Եւ արդ՝ յետ բազում ժամանակաց գրեաց զգիրս զայս՝ իբրև Աստուած հասոյց մեզ ի ժամանակս այս՝ յորում . Հ. և . Զ. էր թուականն Հայոց: Ես Գուրգէն քարտուղարս Հայոց մեծաց և սուրբ թագաւորացն Պոտոյ սպաթար ստացող եղէ գրոցս այսմ: Բայց զարմանալի է՝ ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ եթէ՝ գրեցաւ գիրքս այս Եակքս հրամանաւ թարգմանեալ ի յունաց ի հայս տեառն Յոհաննիսի հայոց Կաթուղիկոսի Գաբեղենացւոյ ի .Ի.Ե. թուականութեանն Հայոց: Ակայէ այսմիկ Սարգիս արաբացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վկայութեամբ: Իմ գիտեցածով՝ մեր հին մատենագրութեան մէջ այս գրքունն է առաջին անգամ յիշուում Գաւիթ Անյաղթի անունը (Զ.—Է գար): Մեր մէջ բերած հատուածը մեզ թւում է թէ ժամանակով շատ աւելի ուշ է յերիւրուած: քան բուն գրքի թարգմանութիւնը:)

16) Ինձ թւում է թէ Էլիզէն շփոթում է այստեղ Ս. Յովհաննէս (Իւչ—Քիլիսէ) և Մշու Ս. Կարապետ համանուն վանքերը: Յայտնի է՝ որ ուխտաւորների աւելի մեծ բազմութիւն գրաւում է Ս. Կարապետը:

17) Խորենացին չնայած իւր մանրակրկիտ և ճիշտ նկարագրութեանը՝ այսուամենայնիւ Աւանը աչքով չէ տեսել, այլ պատմել է լսածը: Այս կարծիքը անպայման կերպով հաստատուում է նրա գործ դրած «որպէս ասեն», «որպէս լսեմք», «որպէս լուաք» և սրանց նման դարձուածքներից, իւր Ա. գիրք 16-դ գլխում: Այդ միեւնոյն գլխումն է առաջին անգամ յիշատակութիւն լինում բեւոագիր կամ սեպածե արձանագրութեանց մասին. «Իսկ զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ զմոմ հարթեալ, բազում գիրս ի նմա գրեաց, որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս անէ: Եւ ո՛չ միայն այս այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, ն ո վին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել, և ի բազում տեղիս սահմանս ն ո վին գրով հաստատէր»: Աւան—Տոսպի վրայ բանող վարպետների և հասարակ բանուորների թիւը, որ Խորենացին անկասկած առել էր ժողովրդական զըոյցից, զանազան ընթերցուածներով է մեզ հասել: Բանուորների թիւն էր 42000=2 որից բիւրուց և երկու հազար արանց, իսկ վարպետները ո՛չ թէ 60, այլ 600 կամ 6000: Աւրեմն մի վարպետին 7-ը կամ 70 գործաւոր:

18) Կոտուրի դաւառակը 17 քրդարնակ գիւղ ունի: Գրանց հետ խառն բնակուում են նաև 60 տան չափ հայեր, Սաթմանիս, Գերնաւուկ, Հապաշան և Կոտուր կամ Կոտոլ գիւղերում: Բերլինի վեհաժողովին Պարսկաստանի կողմից ներկայացաւ Կոտուրը պահանջելու հայազգի Մեղքոն խանը:

19) Գժբաղդաբար այժմն ո՛չ Արաբի դպրոցը և ոչ Աւանի վարժապետանոցը այլ ևս գոյութիւն չունին: Թուրք կառավարութիւնը փակեց այդ դպրոցները: